

MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

NIEUWE REEKS, DEEL 9
AFDEELING LETTERKUNDE

Nos. 1—10

UITGAVE VAN DE N.V. NOORD-HOLLANDSCHE
UITGEVERS MAATSCHAPPIJ, AMSTERDAM 1946

INHOUD

	Blz.
1. GERARD BROM, Het Wilhelmus en de Bijbel . . .	1— 12
2. C. C. UHLENBECK, Gestaafe en vermeende affiniteiten van het Baskisch	13— 24
3. W. B. KRISTENSEN, Het mysterie van Mithra . . .	25— 38
4. C. DE BOER, Is het Frans een „decrepite” taal? . . .	39— 52
5. G. VAN DER LEEUW, De botsing tusschen heidendom en christendom in de eerste vier eeuwen . . .	53— 79
6. GERARD BROM, Nietzsche's Antichrist	81—252
7. C. W. VOLLGRAFF, G. VAN HOORN en J. H. JONGKEES, Proefgraving ten Oosten van het Domplein te Utrecht	253—278
8. B. A. VAN GRONINGEN, The proems of the Iliad and the Odyssey	279—294
9. A. G. VAN HAMEL †, Primitieve Ierse taalstudie . . .	295—339
10. F. M. TH. BÖHL, King Hammurabi of Babylon in the setting of his time (about 1700 b. C.) . . .	341—370

PROEFGRAVING TEN OOSTEN VAN HET DOMPLEIN TE UTRECHT

door

C. W. VOLLGRAFF, G. VAN HOORN EN J. H. JONGKEES.

Dank zij de voorkomendheid en de belangstelling in oudheidkundig onderzoek van Jhr. F. Beelaerts van Blokland, agent der Nederlandsche Bank te Utrecht, heeft in September 1943 een proefgraving plaats kunnen vinden in den tuin van het bijkantoor der Nederlandsche Bank, Achter Sint Pieter, 22, te Utrecht¹⁾. Om te beginnen werd een rechthoekige put A gegraven (zie pl. I) op een afstand van ± 75 m ten O. van den Z.O. hoek der Romeinsche legerplaats. Tegen alle verwachting stiet men hier op een diepte van 2,90 m (= 1,524 m + N.A.P.) reeds op water en op een laag zuiver zand. Aangezien dit niet overeen kon stemmen met de normale gesteldheid van den bodem, en de grond in den kuil bovendien in den loop der tijden niet ongestoord bleek te zijn gebleven, werd besloten hier niet dieper te graven, maar onmiddellijk ten Z. van put A een tweeden put B te maken (zie pl. II). In dezen put kon zonder het grondwater te ontmoeten tot in de leemlaag worden doorgedrongen, maar geheel ongestoord was de grond in de bovenste lagen ook hier niet, terwijl veel last werd ondervonden van het instorten van steilwanden. Tenslotte voldeed een derde proefput C ten O. van de beide eerste nagenoeg volkomen aan de eischen eener zuivere en volledige waarneming (zie pl. III). Wij leggen dan ook het in put C waargenomene aan deze onderzoeking ten grondslag. Echter is ook het in de putten A en B verrichte werk geenszins waardeloos: op menig punt strekt het tot bevestiging of tot aanvulling van de in put C verkregen uitkomsten.

De zwarte grond die aan het oppervlak ligt en die, behalve opgewoelde Romeinsche scherven, vele fragmenten van Pingsdorf aardewerk bevatte²⁾, begon eerst in den steek van 2,10 m — 2,35 m diep plaats te

¹⁾ Ook bij deze graving is de bijstand en de ervaring van den Heer W. Stoker ons van zeer groot nut geweest. De gevonden voorwerpen, waarvan de inventaris hierachter is afgedrukt, worden voorloopig beheerd door het Archaeologisch Instituut te Utrecht en zullen later worden ingelijfd bij de verzameling Romeinsche oudheden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Een klein gedeelte der vondsten is afgestaan aan het bijkantoor der Nederlandsche Bank te Utrecht.

²⁾ Opmerkelijk is het ontbreken van Frankisch vaatwerk met ingestempeld ornament.

maken voor klei met grootendeels Romeinsche scherven. In dezen steek en in den volgenden (2,35 m — 2,60 m) werden in grooten getale stukken van Romeinsche dakpannen benevens doliumscherven gevonden. Aan de laag 2,10 m — 2,60 m van put C beantwoordt in put B de laag 2,10 m — 2,50 m à 2,60 m, waarin huttenleem voorkwam, mitsgaders enkele in situ liggende vloertegels en een slordige bevloering (of fundeering) van met mortel gemetselde onregelmatige brokken tufsteen. In put A liggen eveneens eenige vloertegels in situ op dezelfde diepte, en ook 0,10 m en 0,15 m dieper zijn er daar nog enkele te voorschijn gekomen die blijkbaar tot dezelfde nederzetting behooren. De dateerbare vondsten bewijzen bewoning minstens vanaf Hadrianus tot minstens het einde der tweede eeuw. Gedurende dit tijdperk moet de bewoning intensief zijn geweest, getuige de groote hoeveelheid van de gevonden fragmenten. Het gewicht der in de drie putten gevonden panstukken bedroeg ruim 200 kg, dat der tegels en tegelfragmenten ongeveer 50 kg, en dit alles is bijna geheel van de laag 2,10 m — 2,60 m afkomstig. Militaire stempels komen op de dakpannen en tegels niet voor, hetgeen er op wijst, dat wij hier met een burgerlijke nederzetting te doen hebben.

Onder deze aan vondsten zoo rijke laag van 0.50 m dikte ligt een andere laag van 0,80 m, die in tegenstelling tot de eerstgenoemde slechts weinig voorwerpen opleverde. De samenstelling van den bodem was hier ook geheel verschillend. Op 2,60 m diepte teekende zich namelijk duidelijk een laag gele klei af, met veel zand in onregelmatige laagjes daartusschen. Deze laag was ongelijk van hoogte: zij liep naar het Westen toe omhoog en werd in die richting dikker, terwijl zij naar het Oosten toe ongeveer halverwege den kuil plotseling afbrak. De afwisseling van klei en zand in deze laag en haar onregelmatige heuvelvorm duiden onmiskenbaar op natuurlijke ophooging, welke in casu alleen door eene overstroming kan zijn veroorzaakt. Deze gevolgtrekking wordt bevestigd door de zeldzaamheid van vondsten. Voornamelijk bestond het gevondene deels uit gezakte, deels uit opgewoelde scherven: in den steek van 2,60 — 2,85 m kwam de groote meerderheid der schaarsche vondsten uit het deel boven, in den steek van 3,20 m — 3,45 m uit het deel onder deze laag. Teneinde de juistheid van deze gedurende het graafwerk door ons gedane waarnemingen te toetsen, hebben wij den Heer Dr. J. van Soest, assistent bij het Mineralogisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht, verzocht een monster van deze laag te nemen en te onderzoeken. Ziehier het bericht dat wij van hem mochten ontvangen:

„In kuil C was een aardig profiel te zien, dat de twee Romeinsche nederzettingen duidelijk scheidt. De vraag was of de grond die tusschen eerste en tweede nederzetting ligt door menschenhanden of door

de natuur daarheen gebracht was. Mijns inziens is deze met zekerheid als een door de natuur gesedimenteerd pakket te beschouwen, en wel om de volgende redenen (zie bijgevoegd profiel):

1e de overgangen tusschen de verschillende grondsoorten zijn totaal geleidelijk; zoodat in het bijgevoegde profiel slechts enkele goed onderscheidbare overgangen geteekend zijn;

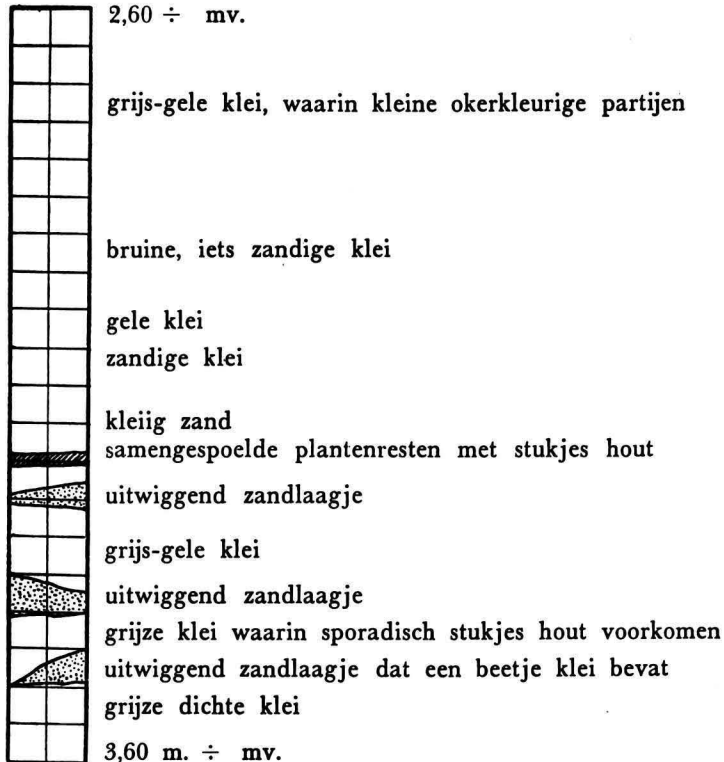
2e de zandlaagjes zijn dun en wiggen volmaakt natuurlijk uit;

3e het voorkomen van samengespoelde planten- en houtresten (zie botanische analyse) die geen homogene en allerminst een typische veen-flora vormen;

4e het voorkomen van gladde, afgeronde stukjes hout.”

Het bijgevoegde profiel vindt men hier beneden afgedrukt.

Profiel van scheidingslaag tusschen Romeinsche Nederzettingen uit de opgraving in den tuin van de Nederlandsche Bank bijkantoor Utrecht. October 1943.

SCHAAL 1:10

Het botanisch onderzoek waarvan in het schrijven van Dr. van Soest sprake is, werd op diens verzoek verricht door den Heer F. P. Jonker, assistent van het Botanisch Museum en Herbarium der Rijksuniversiteit te Utrecht.

Het dunne, zwarte laagje op 3,20 m diepte bleek, behalve veel hout, een kleine hoeveelheid houtskool en eenige brokjes chitine, van de volgende planten vruchten of zaden te bevatten:

Heleocharis (veel); Ranunculus sceleratus (veel); Hypericum cf. perforatum (veel); Carex; Oenanthe aquatica; Coronaria flos-cuculi; Scirpus; Alisma Plantago-aquatica; Juncus; Rumex maritimus; Chenopodium; Potentilla anserina; Bidens cernuus; Urtica dioica; Lycopus europaeus; Ranunculus Lingua; Polygonum lapathifolium; Lysimachia thysiflora; Galeopsis tetrahit; Caryophyllacea cf. Stellaria³⁾.

Dit zijn derhalve vooral moeras- en oeverplanten met eenige onkruiden of ruderalen. Het zijn niet de planten uit welke vergane resten veenlagen samengesteld zijn. De conclusie van den heer Jonker luidt dan ook, dat wij hier te maken hebben met samengedreven materiaal.

Ook in put B waren in de overstromingslaag drie zeer dunne zwarte lagen te zien van hetzelfde voorkomen als die in put C.

Midden in de overstromingslaag zijn in Put C in den steek 2,85 m — 3,20 m fragmenten van een schelp van *Mytilus edulis* L. gevonden, welk schelpdier in zout water op mosselbanken leeft (zie bijlage⁴⁾). Gezien de hoogte waarop deze fragmenten lagen, valt aan te nemen, dat zij door den watervloed daar zijn gedeponeerd. Wederom vinden wij derhalve hier het bewijs, dat er bij deze overstroming ook zeewater naar Utrecht is gevloeid.

Nu aldus in put C overtuigend gebleken is, dat de laag 2,60 m — 3,40 m een overstromingslaag is (waarmede strookt hetgeen in put B viel waar te nemen), moet thans de vraag worden gesteld, hoe het komt, dat het zand in put A zooveel hooger ligt. Ook omtrent dit punt vroegen wij het oordeel van Dr. J. van Soest, die de opgraving dagelijks had bezocht. Dr. van Soest schreef ons het volgende:

„Bij deze opgraving werden achtereenvolgens drie kuilen gegraven, waarbij zich de merkwaardigheid voordeed, dat in kuil A het water

³⁾ De Nederlandsche namen zijn: waterbies; blaartrekkende boterbloem (moerasplant); St. Janskruid (droge grond); zegge; watervinkel (slootplant); koekoeksbloem (moerasplant); bies (moerasplant); waterweegbree (moerasplant); rusch (moerasplant); zeezuring (groeit niet altijd langs de kust); ganzenvoet, melde (geen moerasplant); zilverschoon (geen moerasplant); knikkend tandzaad; groote brandnetel; wolfspoot (moerasplant); groote boterbloem (moerasplant); duizendknoop; moeraswederik; hennepnetel; sterremuur.

⁴⁾ Ten gevolge van een drukfout is *Mytilus edulis* *Opgrav. op het Domplein*, IV, p. 159 een zoetwatermossel genoemd.

op 2,90 m ÷ mv. bereikt werd, zoodat verder graven toen te omslachtig werd. In kuil B, waarvan de scheidingsmuur met kuil A slechts 0,60 m. bedroeg, groef men door tot 4,30 m. ÷ mv. zonder eenig water aan te treffen. Ook in kuil C werd het waterhoudende zand uit kuil A niet aangetroffen.

Enkele mogelijkheden, die hier kort opgesomd mogen worden, doen zich voor, nl.:

1e Het waterhoudende zand komt in kuil A in een soort berg omhoog en duikt in de andere twee kuilen meer dan 4,50 m ÷ mv. weg. Dit is hoogst onwaarschijnlijk, aangezien de helling van dit zanddammetje dan juist in den 60 cm dikken scheidingsmuur tusschen kuil A en kuil B zou moeten verlopen. De helling van dezen zandberg zou dan grooter moeten zijn dan 45°, iets wat in de natuur onmogelijk kan voorkomen.

2e Dat wij hier met een verschuiving te doen hebben die juist in het scheidingsmuurtje verloopt. Dit is onmogelijk in déze lagen op deze geringe diepte.

3e Dat we met een waterhoudende zandlens te doen hebben. Dit is mijns inziens de eenig mogelijke oplossing. De omringende grondlagen zijn vrijwel impermeabel, zoodat de zandlens als een met water verzadigde spons tusschen de kleien in ligt. Toevalligerwijze wigt deze zandlens in het scheidingsmuurtje tusschen kuil A en kuil B uit. Deze zandlens zal waarschijnlijk door een meanderenden Rijnarm hier afgezet zijn."

Ook de uitkomst van dit onderzoek bevestigt derhalve weder onze gevolgtrekking, dat de laag waarvan hierboven sprake is geweest gesedimenteerd is tijdens een groote overstroming.

Vestigen wij nu tenslotte onze aandacht op de in de overstromingslaag gedane dateerbare vondsten, dan zien wij, dat het bovenste gedeelte enkele weinige voorwerpen uit den tijd van Traianus en Hadrianus bevatte — deze zijn derhalve uit de boven 2,60 m liggende Romeinsche laag naar omlaag gezakt —, terwijl uit het lagere gedeelte een beperkt getal scherven uit den regeeringstijd van Claudius en Nero aan het licht kwam, welke door den opkomenden watervloed uit de 3,40 m diep gelegen Romeinsche nederzetting zijn opgewoeld. De overstroming zal dus onder Nero of kort na Nero hebben plaats gehad. Het lijdt geen twijfel of het is die van het jaar 70 waar Tacitus van spreekt ⁵⁾. De vondsten uit put B, waar de — verre van waterpas liggende — overstromingslaag tusschen 2,40 m en 3,40 m diepte valt, geven over het geheel volkomen hetzelfde beeld. Het voorkomen aldaar van twee middeleeuwsche scherven in den steek 2,30 m — 2,50 m

⁵⁾ Cf. *Opgrav. op het Domplein*, II, p. 47.

bewijst, dat de grond hier niet ongestoord is gebleven, hetgeen trouwens ook om andere redenen vaststaat. Men zal er zich dan ook niet over verwonderen, dat een enkel fragment uit de tweede eeuw op de diepte 2,80 m — 3.10 m terecht is gekomen. De steek 3,10 m — 3,40 m bevatte ook in put B eenige voorwerpen uit de eerste eeuw, o.a. een bronzen munt van Nero, geslagen in de jaren 64—66.

De overstromingslaag vindt op omtrent 3,40 m haar einde op een vrijwel horizontale brandlaag, hetgeen ook in put B duidelijk was te zien. Op deze brandlaag (die alleen in den W. steilkant van put C niet duidelijk waarneembaar was) werd in put C de overgrote meerderheid der vondsten van steek 3,20 m — 3,45/50 m gedaan. Het niveau van 3,40 m à 3,45 m is dus het bovenvlak der volkomen ongestoorde woonlaag van het jaar 69. Onmiddellijk onder de woonlaag kwamen houten paaltjes te voorschijn; deze waren dus tot den grond toe afgebrand. Het zijn dunne, onregelmatige stokken van ongeveer 0,04 m middellijn; een in den wand bewaard paaltje was krom. Slechts een der palen was rechthoekig bewerkt en iets zwaarder (6 × 11 cm). De palen staken tot 3,70 m in den grond, slechts 0,25 m onder het woonniveau. Huttenleem kwam slechts in zeer geringe hoeveelheid te voorschijn. Dit alles geeft eer den indruk van lichte en ruwe hutten (canabae), dan van een behoorlijk bouwwerk.

De woonlaag welke bovenvlak 3,40 m diep ligt heeft zeer geringe dikte. Blijkens den inventaris bevatte zij vele claudiaansche potscherven, niets uit lateren en niets uit vroegeren tijd. De in 69 verbrande nederzetting is derhalve onder de regeering van Claudius (41—54) ontstaan. Tezamen met de Romeinsche komen hier fragmenten van inheemsch aardewerk voor, en wel in betrekkelijk groote hoeveelheid; het was de tijd van de nog ongestoorde goede verstandhouding tusschen Romeinen en Batavieren. Opmerkelijk zijn een aantal fragmenten van een bolle vaas van Belgische waar. Vele scherven waren blijkbaar door vuur geblakerd.

Onder de woonlaag van ± 47—69 na Chr. ligt een laag die van dezelfde samenstelling is als de laag 2,60 m — 3,40 m. Ook hier hebben wij gele klei met zandlaagjes. Dit is de grond waarop de Romeinen zich het eerst hier hebben gevestigd. Deze laag is in put C 0,20 m tot 0,40 m, in put B overal 0,40 m dik. Dat wij ook hier weder te maken hebben met een overstromingslaag, wordt behalve door de sedimenteering der grondsoorten aangetoond door de aanwezigheid van eenige zwarte laagjes (zie put C. Z. en W. steilwand) van hetzelfde voorkomen als dat op 3,20 m diepte, waarvan hoogerop de botanische analyse is medegedeeld.

Onder deze tweede overstromingslaag ligt een laag grijze klei, die tot 4 m diepte reikt. Dat ook deze klei door de rivier daar gebracht

is, blijkt uit het voorkomen van een laag kris en kras dooreengeworpen licht hout en plantenresten die 3,50 m — 3,75 m diep in de N. helft van put C werd aangetroffen (zie put C, N.O. en W. steilwanden). Ook van deze laag heeft de Heer F. P. Jonker de goedheid gehad een hem door Dr. van Soest verstrekt monster te onderzoeken. De volgende overblijfselen werden door den Heer Jonker geanalyseerd:

Heleocharis (veel); Hypericum cf. perforatum (veel); Chara; Rumex spec.; Batrachium; Juncus; Potentilla anserina; Ranunculus Lingua; Ranunculus sceleratus; Carex; Lysimachia thyrsoflora; Caryophyllacea cf. Stellaria; Chenopodium album; Polygonum lapathifolium; Polygonum spec.; Zannichellia; Coronaria flos-cuculi ⁶⁾; een onbekend zaad, vermoedelijk een compositenvruchtje; bebladerde stammetjes van mossen; verder schelpjes van Planorbis en Valvata piscinalis; enkele brokjes chitine; overblijfselen van Euspongilla (een zoetwaterspons) en Cordylophora lacustris (brakwaterpoliep), een ephippium van Daphnia; veel hout, ook vrij groote, compact in elkaar gedrukte brokken met zand, een weinig houtskool, vivianiet.

De Heer Jonker merkte nog op: „Deze laag is in geen geval een echte veenlaag, het is zeker geen autochthoon materiaal. Dit bleek al toen ik het vochtige brok eenigen tijd had laten liggen. Het zat toen dik onder de schimmel. Dit doet vochtig veen en turf nooit, vermoedelijk omdat het te zuur is. De plantenlijst wijst er ook direct op: dit zijn geen planten die we in veen vinden, de laag is dus niet opgebouwd uit vergane resten van de planten waarvan de vruchten of zaden er in aangetroffen worden.” De conclusie luidt, dat hier slechts sprake kan zijn van samengedreven materiaal.

De Heer Jonker voegde hier nog aan toe: „De in het monster gevonden resten bevatten een zwakke aanwijzing, dat het water misschien iets brak geweest kan zijn.” Wij merken hierbij op, dat bij de opgravingen op het Domplein het bewijs is gevonden, dat het zeewater somtijds naar Utrecht werd opgestuwd. Dit klinkt ook volstrekt niet ongelooftelijk en wordt bevestigd door hetgeen te lezen staat in de Divisiechroniek ⁷⁾:

„In den iare ons Heeren VIII. C ende LX doe openbaerde een wonderlick teecken inden Hemel, want de sterren worden gesien van allen wegghen ende hoecken tsamen te loopen ende vierighe stralen uit geven, na welcke wonderlicke teeckenen gevolcht zijn droevige iammerlicke plagen, als groote ongetempertheyt der lucht, stadelicke

⁶⁾ De Nederlandsche namen van de hierboven genoemde planten zijn: waterbies; St. Janskruid; kranwier; zuring; watteranonkel; rusch; zilverschoon; groote boterbloem; blaartrekkende boterbloem; zegge; moeraswederik; sterremuur; luismelde; duizendknoop; duizendknoop; zannichellia (waterplant); koekoeksbloem.

⁷⁾ Divisiechroniek³, 1591, hst. 95, fol. 49 ro, 2e kolom.

o(n)verdrachlicke stormen der winden ende vlooden, seer overgaende haer gewoonlicken oeveren ofte termijnen in manieren van eenre diluvien oft der vlooden ende voller wateren, want de Rijn die voormaels plach te vloeyen door Wijck te Duersteden, Utrecht, Leyden ende Catwijck in die Wester zee, omme des grooten olooppinge ende overvloedicheyt des zeewaters recht als wijlen eer die Jordaen so is doe die Rijn achterwärts gekeert, als dat in Hollant, int Sticht, ende in die Betue, die menschen ende beesten in grooter menichten zijn verdroncken ende ghestorven, ende om die zoutheydts des waters, dat met ghewelt van Catwijck opwert overmidts stormende vlagen der winden gedreven worde versoect zijn, ende bij na tsamenlic neder gestort, dat alle de boomen die hyuden te dage van Leyden tot Nyemaghen toe in broeckighe oft in waterige steden op gegraven worden, kenlicken gevonden worden alle eens weges mits den storme neder geslagen, waerom de luyden uit Hollant, uit Sticht ende inder Betue met eendrachtighen rade op dat sij voort meer nergens arger en souden lijden, soo hebben sij van Wijck te Duersteden aen beyden zijden een cleyne beke uit den Rijn vloeyende geheeten die Leck met eenen dijcke beslaghen ende gemaect, ende hebben also den Rijn haren vloed ende loop na Utrecht benomen.”

Tusschen en zelfs onder de zoeven beschreven laag hout- en plantenresten zijn nog vele scherven uit de oudste Romeinsche nederzetting gevonden, alsmede een netverzwaring. Dit behoeft geen verwondering te baren en moet ook geen aanleiding geven tot misverstand. De betreffende laag lag namelijk ten tijde van Claudius zoo dicht onder het grondoppervlak, dat de scherven van de nederzetting die in den grond geraakten er in doorgedrongen zijn; het woeste water der overstroming van het jaar 70 kan dit hebben bewerkstelligd⁸⁾.

⁸⁾ Hierbij teekent J. H. Jongkees aan: In afwijking hiervan meen ik, dat de dikke laag aangespoelde takken enz., die geen teeken van eenige verstoring vertoonde, geen zakkende scherven kan hebben doorgelaten. Ook is opmerkelijk, dat in en onder deze houtlaag zooveel scherven zijn te voorschijn gekomen, terwijl daarentegen in de Zuidelijke helft van den put, waar deze houtlaag ontbrak, betrekkelijk weinige vondsten werden gedaan. Hieruit is, naar mijn meening, te concluderen, dat onder deze houtlaag een woonniveau heeft gelegen, dat slechts zeer weinig ouder kan zijn geweest dan dat, hetwelk tot 69 heeft dienst gedaan. Een andere mogelijkheid is, dat de onder en in de houtlaag gevonden scherven tegelijk met de takken zijn aangespoeld; in dit geval hebben zeer weinig stroomopwaarts een of meer hutten gestaan. In beide gevallen zou de toestand zóó zijn geweest, dat de nederzetting die zich omtrent 47 is gaan vormen, kort hierop (zeg plm. 50 na Chr.) door een overstroming is vernield, waarna de nederzetting die in 69 verwoest werd, is gevestigd. Van een woonlaag is in put B (waar zij volgens de teekening op

De overstroming die de vorming der laag grijze klei ten gevolge heeft gehad, zal niet zeer langen tijd vóór 47 na Chr. hebben plaats gehad. Immers het hout dat tot 69 dicht onder het oppervlak gelegen heeft en dus ieder jaar aan uitdroging bloot stond, is niettemin bewaard gebleven; het kan daarom niet geruimen tijd vóór het jaar 47 op deze plaats aan bederf blootgesteld zijn geweest.

Onder de laag grijze klei werd ten slotte in put C op 0,284 m + N.A.P. veen bereikt (zie put C, W. steilwand), waarvan het voorkomen met behulp van een grondboor kon worden geconstateerd; in put B werd op 0,35 m. + N.A.P. een laag veen tusschen het leem aangetroffen.

De lagen van oudere formatie dan 47 na Chr. bevatten geen sporen van nederzettingen. Wel blijkt echter uit de vondst van een paar losse voorwerpen, dat het land ter plaatse niet geheel onbewoond was (hetgeen trouwens in de rede ligt). In put B is namelijk op de veenlaag een hoekig omgebogen fragment van terra nigra gevonden, en in put C evenzoo op het veen een fragment van een zwarten slijpsteen.

* * *

Wij besluiten met eenige gevolgtrekkingen uit de boven vermelde feiten.

Vooreerst is het nu volkomen duidelijk, dat de Rijn, in wiens bedding, genaamd Oudelle, in de veertiende eeuw de Nieuwe Gracht is gegraven, niet, zooals vaak is gedacht, ongeveer in dezelfde richting ten O. van de Romeinsche legerplaats op het Domplein verder vloeide, maar ter hoogte van Paushuize naar het Oosten omhoog. De canabae van het Romeinsche castellum zijn niet door de rivier gescheiden geweest van het castellum zelf. Weliswaar is de terreinstrook die tusschen de straten Achter Sint Pieter en Achter den Dom ligt nog niet onderzocht, maar deze is te smal voor een Rijnarm. De Kromme Nieuwe Gracht is derhalve, evenals later de Nieuwe Gracht, gegraven in de oude bedding van den Rijn; de onregelmatige vorm van haar Noordelijke helft vindt hierin eene gereede verklaring. De reeds in de tiende eeuw dichtslibbende bedding van den Rijn hebben wij in September 1935 teruggevonden op het terrein van een der huizen in het Oostelijk gedeelte der Kromme Nieuwe Gracht⁹⁾.

Vervolgens is het van belang de thans verkregen resultaten te vergelijken met onze waarnemingen betreffende de grondlagen op het Domplein. De leembodem ligt aldaar hooger dan in den tuin der

3,80 m. diepte te verwachten was) weliswaar niets gevonden, maar daar de bewoning van deze plek in de eerste jaren slechts zeer spaarzaam zal zijn geweest, schijnt hierin geen bezwaar te liggen.

⁹⁾ *Opgrav. op het Domplein*, III, p. 92 s.; pl. XXXIV.

Ned. Bank. Dientengevolge liggen op het Domplein alle lagen die zich successievelijk boven den leembodem gevormd hebben ook hooger; dit verschil in hoogte bestaat trouwens voort tot op den huidige dag (oppervlak van den tuin der Ned. Bank, 4,424 m + N.A.P., van de straat vóór de Ned. Bank, 4,455 m, van de straat vóór den Domtoren, 5,655 m + N.A.P.). De voor-romeinsche overstromingslaag, die op het Domplein eveneens is waargenomen (blauwe klei met schelp-laagjes), ligt aldaar tusschen 1,17 m en 1,66 m + N.A.P.¹⁰⁾ In den tuin der Ned. Bank ligt haar bovenvlak op 0,70 m à 1,30 m + N.A.P. Het niveau der oudste Romeinsche nederzetting ligt op het Domplein op 1,96 m (vloerhout) à 2,15 m (woonlaag)¹¹⁾, in den tuin der Ned. Bank op 0,92 m à 1,112 m + N.A.P. De overstromingslaag van het jaar 70 (met de schelpaag op 2,50 m + N.A.P.¹²⁾ ligt op het Domplein tusschen 1,80 m à 2 m en 2,50 m à 2,60 m¹³⁾, in den tuin der Ned. Bank tusschen 1,10 m en 2,10 m + N.A.P. De Romeinsche nederzetting na de vernielende overstroming van 70 begint op het Domplein op 2,50 m à 2,60 m, in den tuin der Ned. Bank op 1,80 m à 2,10 m + N.A.P. Systematische ophooging van het terrein door menschenhanden heeft niet plaats gehad¹⁴⁾.

Ten slotte kan men uit onze vondsten misschien nog iets opmaken omtrent de bestemming van het bouwsel waarvan zij afkomstig zijn. Wij zeggen: van het bouwsel, want hoewel wij geen muurwerk hebben gevonden, getuigen toch de vele dakpannen van het bestaan van een tegen regen stevig beschut bouwwerk, al behoeft dit niet van grooten omvang te zijn geweest. Dat er in de nederzetting na 70 veel ijzer en vele slijpsteen en zijn gevonden, kan ons welbeschouwd weinig leeren, maar de talrijke brokstukken van groote aarden vaten (*dolia*)¹⁵⁾ spreken misschien een duidelijker taal. Men kan in dergelijke vaten van alles bewaren, maar gewoonlijk dienen zij als wijnvaten. Wat is natuurlijker, dan dat er in de *canabae* bij het kamp in de eerste plaats eenige wijnhuizen zijn geweest? En nu treft het zoo, dat er onder het aardewerk van de nederzetting vóór 69, behalve *dolium*scherven, een aantal fragmenten van witte aarden wijnkruiken zijn, ja dat wij zelfs omtrent den inhoud van deze nog iets positiefs te weten konden komen. Ver-

¹⁰⁾ *Op. l.*, II, p. 48, fig. 10.

¹¹⁾ *Op. l.*, II, p. 48, fig. 10; cf. p. 43; III, p. 97; IV, p. 150.

¹²⁾ *Op. l.*, III, p. 95 c.; 117 s.

¹³⁾ *Op. l.*, III, p. 96.

¹⁴⁾ Het terrein der legerplaats zal echter wel door de Romeinsche krijgslieden die het kamp optrokken min of meer genivelleerd zijn, hetgeen op de thans door ons onderzochte plek in het geheel niet schijnt te zijn geschied.

¹⁵⁾ Het was niet moeilijk vast te stellen, dat de gevonden fragmenten niet tot één of tot slechts enkele vaten hebben behoord.

scheidene van deze vertoonen namelijk een gelen, in enkele gevallen een donkeren aanslag. Dr. G. van Romburgh, conservator van het Organisch Chemisch Laboratorium der Rijksuniversiteit te Utrecht, heeft ons den dienst bewezen de vraag te beantwoorden, welke substantie hier sporen heeft nagelaten. Wij laten het verslag dat wij van Dr. van Romburgh mochten ontvangen hier volgen:

„Ter onderzoek ontvangen een aantal scherven van aardewerk, gemerkt resp. NC 12 1 , 2 , 5 en NC 10 3 , waarop een licht bruin gekleurd residu van uitgevloeiden inhoud; NC 10 4 (bodem van kruik), waarop ingedroogde rest van inhoud, waaraan nog eenige scherven kleven; NC 12 6 en 7 , scherven met donker, eenigszins glimmend beslag.

Het lichtbruin gekleurde, poederachtige beleg van resp. NC 12 1 , 2 , 5 en NC 10 3 en 4 gedroeg zich steeds op dezelfde wijze bij de volgende behandeling:

Het poeder, dat in water onoplosbaar is, in een reageerbuis met water gebracht, waarin een thermometer. Langzaam verhit. Bij 50—60° gaat het poeder samenballen, wordt allengs kleverig, zet zich bij ongev. 100° aan den bol van den thermometer vast.

Het poeder lost op in benzol met donker bruine kleur. Eenige druppels van deze oplossing, gebracht op een horlogeglas, laten na verdamping een bruin harslaagje achter, omzoomd door een donkeren, glimmenden rand.

Op een metalen plaatje verwarmd, ontstaat reeds spoedig een zwarte smelt, die onder het afgeven van een aromatisch riekenden rook sintert en met roetende vlam brandt.

De stukjes op den bodem van scherf NC 10 4 werden thans aldus onderzocht:

Opgelost in benzol en afgefiltreerd; hierbij bleef achter wat steengruis (1) en fijner, anorganisch stof (2). Filtraat tot droog ingedampt en uitgetrokken met alcohol. Hierin lost een groot gedeelte met donkerbruine kleur op. Het restant weder opgenomen in benzol en in schaalte tot droog ingedampt. Er resteert een dun laagje zwart gekleurde, glimmende, harsachtige zelfstandigheid (3).

De alcoholische oplossing in schaalte ingedampt: er blijft een donker bruin gekleurde hars achter, aanvankelijk taai kleverig, allengs weder hard wordend. Bij verhitting weder spoedig week, vloeipunt bij 80°, bevat bitterstof, heeft eigenaardigen aromatischen geur (4).

Het bleek echter niet mogelijk deze hars te identificeren: eigenschappen noch geur komen overeen met een der tegenwoordig in den handel zijnde harsen, voor zoover deze thans onder ons bereik vallen.

Het donkere laagje op de scherven NC 12 6 en 7 lost op in benzol. Op een horlogeglas tot verdamping gebracht, laat de oplossing een

bruin gekleurden zoom achter, welke niet oplosbaar is in alcohol (5). Wellicht komt deze substantie overeen met (3), echter is de hoeveelheid voor verder onderzoek te gering."

Het is bekend dat men in Griekenland tegenwoordig bijna algemeen aan den wijn iets van de bittere hars van pijnboomen toevoegt. Dit geschiedde oorspronkelijk niet om den wijn smakelijker te maken, maar om hem ook in slechte en slecht gereinigde vaten iets langer goed te houden; echter heeft het volk zich aan den aldus verkregen bitteren smaak gewend en zou dien thans ongaarne missen. Van deze gewoonte, die in de oudheid niet of weinig in zwang is geweest, is voor het juiste begrip van het door ons gevondene niet uit te gaan; immers wij hebben hier te doen met een aromatische harssoort. Kenners van de oudheid zullen hierbij het eerst denken aan de hars van den mastixboom (*Pistacia lentiscus* L), met behulp waarvan thans in Griekenland en in Klein-Azië de mastichi genaamde likeur wordt vervaardigd, en die in de oudheid o.a. diende om een soort gekruiden wijn te bereiden (*μαστιχᾶτον*), die gerangschikt werd onder de beste apéritifs (*προπόματα*)¹⁶⁾. Er zijn echter ook andere mogelijkheden. Myrrhe bleek de hier gebruikte harssoort niet te zijn.

¹⁶⁾ Cf. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, XIV, 1930, p. 2172.

BIJLAGE.

Uerslag van een onderzoek van de schelpen, gevonden bij de Nederlandsche Bank, door Dr. J. H. Schuurmans Stekhoven, Conservator aan het Zoölogisch Laboratorium.

- NB 7: 3,10—3,40 m. *Unio batavus* L. (1 stuk); *Unio* komt voor in zwak stroomend water en vijvers.
Planorbis corneus L. (fragment); komt voor in stilstaand water met veel plantengroei.
Ostrea edulis L. (fragmenten, schaal met deksel); de oester.
- NC 8: 2,85—3,20 m. *Mytilus edulis* L. (fragmenten); leeft in zout water, op mosselbanken.
- NC 9: 3,20—3,45 m. *Unio batavus* L. (1 schelp intact, 1 fragment).
Ostrea edulis L. (1 schelpdeksel).
Mactra subtruncata da C. (1 schelp, 2 fragmenten); leeft in zout water; kan gegeten worden.
Lymnophysa palustris (Müller); leeft in stagneerend water, in slooten, tusschen waterplanten.
- NC 10: 3,45—3,50 m. *Unio batavus* L. (1 schelp intact, 2 fragmenten).
Mytilus edulis L. (2 fragmenten).
- NC 11: 3,50—3,80 m. *Mactra subtruncata* da C.
Planorbis corneus L. (een aantal schelpen in een klomp klei).
- NC 12: 3,50—3,80 m. *Ostrea edulis* L. (fragmenten).
? *Unio tumidus* Retz. (2 fragmenten).
- NC
Ostrea edulis L. (fragment, schaal met deksel).
Unio batavus L. (intact dier).

Ostrea edulis is blijkbaar gegeten; *Mactra subtruncata* kan wel worden gegeten, hoewel het tegenwoordig in deze streken niet wordt gedaan, maar mogelijk is ook dat de *mactra* per ongeluk met oesters is meegekomen; zoo ook de *Mytilus edulis*.

DE GEVONDEN VOORWERPEN EN FRAGMENTEN

Het hier gebodene is een uittreksel uit den inventaris der vondsten. De vondsten worden bewaard in het Archaeologisch Instituut der Rijks-universiteit te Utrecht. Nb beteekent: afgestaan aan de Nederlandsche Bank te Utrecht.

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
NC 13	<i>op 4,20 m diepte; boven de veenlaag.</i>			
	steen	fragment van zwarten slijpsteen, uitgesleten en gekrast		
NC 12	<i>op 3,50 m — 3,80 m diepte; onder en tusschen de houtlaag. Noordhelft van den put.</i>			
	terra sigillata	bodemfragment van schaal met gearceerd kring-ornament voetfragment van schaal opstaande rand van kommetje, gearceerd fragment van kommetje Dragendorff 27 fragment van kommetje Dragendorff 27 kleine fijne fragmenten	Oswald-Pryce, pl. 45,3; Hofheim, pl. 31 Osw.-Pr., pl. 42-43 Osw.-Pr., pl. 40 Osw.-Pr., pl. 49 Osw.-Pr., pl. 49	Claudius (40-51) Tib.-Claudius Claudius Claudius Claudius
	geverfd aardewerk	dunne hard gebakken bestrooide scherf, olijfbruin	Hofheim, type 25A; Ubbergen, pl. VII, 7; p. 60	van af Claudius
	wit aardewerk	fragment van kruikmond fragment van kruikmond	Ubbergen, pl. VIII, 18; Hofheim, pl. 34, 50A Holwerda, Holdeurn, no. 487	ouder dan Hofheim type 50 grafveld O, ± 10-30 na Chr.
	dolium	fragmenten van goede kwaliteit dikke doliumscherven		
	ruwwandig aardew. inheemsch aardew.	randscherf van kookpot en andere fragmenten veel fragmenten ¹⁾ , glanzend zwart gepolijst; sommige met grijze engobe	Hofheim, pl. 35, 87A Braat, Hooge Hof bij Zetten.	
	netverzwaring	driekantig, met drie gaten; gebakken aarde. 13 × 13 × 12 cm; dik 5 cm	Oudh. Med. 18, p. 34 sq.	

¹⁾ Drie fragmenten die aaneenpasten zijn afkomstig uit NC 9, 10 en 12.

	glas	bodemfragment van kommetje, met diepe deuk in het midden; blauw	Kisa, vorm 371; Hofheim, pl. 38, type 1A	
	leer	klein geel fragment vier verschroepelde lapjes		
NC 11	<i>op 3,50 m — 3,80 m diepte. Zuidhelft van den put, buiten de houtlaag.</i>			
	terra sigillata wit aardewerk	scherf van kommetje, fijn, met graffito randscherf van honigpot kruikbodemfragmenten	Hermet, p. 293, fig. 2 Hofheim, type 66C	
	hout	plat latje punt van rechthoekigen paal. L. 21 cm; boven 6 × 11 cm		
NC 10	<i>op 3,45 m — 3,50 m diepte. Zuidhelft van woonlaag.</i>			
	terra sigillata	fragment van schaal Drag. 18	Osw.-Pr. pl. 45,1; Hofheim, type 2Aa	Claudius, Hofheim I.
		fragment van schaal	Osw.-Pr. pl. 42, 19; Hofheim, type 4B	Claudius, Hofheim
		fragment van kommetje Drag. 27	Osw.-Pr. pl. 49	Claudius
		fragment van kommetje Drag. 27 Nb	Osw.-Pr. pl. 49	Claudius
	geverfd aardewerk	fragment van kommetje Drag. 24-25 dunne hard gebakken scherf, gebronsd, met knobels, uitgedrukt	Osw.-Pr. pl. 40,6 Hofheim, type 26C, Evelein, Gids Kam, p. 29; Brunsting, p. 130	Claudius „meestal vroeg 1e eeuw” „ook later”
	terra nigra	bodemfragment passende aan fragm. NC 9, gestempeld ::: ; graffito Alesanr(i)	Heiligenberg, p. 216, no. 243	
	wit aardewerk	kruikmond, passende aan fragm. NC 9 onderstuk van kruik (7 fragm.); aanslag geel en zwart randscherf van honigpot fijne witte scherven met gelen aanslag	Ubbergen, VIII, 36 Hofheim, pl. 35, type 66C	tusschen Haltern en Hofheim

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
	ruw aardewerk inheensch aardew. steen	rood scherfje met zeer fijn kam-ornament zie NC 12 scherven met geelgrijze engobe, buiten en binnen lavafragment met geribd vlak		

NC 9 op 3,20 m — 3,45 m diepte (Zuidhelft), 3,20 m — 3,50 m (Noordhelft).

terra sigillata	fragment van schaal Drag. 29; ranken met „fleur mystica”	± Knorr, Töpfer 1stes Jahrh. 1919 pl. 64: Passienus; ± Hermet, pl. 43,9; p. 83; ± Hofh. pl. 23,3; p. 221	Nero-Vespasianus
	bodemfragment OF. CA opstaande rand van kommetje Drag. 24-25 randscherf van kommetje Drag. 27 gearceerde rand van schaal Drag. 29 twee fragmenten met barbotine-ornament	± Osw.-Pr. pl. 40 Osw.Pr. pl. 49 Hofheim, p. 214 etc. pl. 23 etc. Osw.-Pr., pl. 53 Ubbergen, p. 60; pl. VII, 13	Claudius Claud.-Traianus
geverfd aardewerk	bruin fragment met gekerfd ornament grauw geschubd fragment		
terra nigra	rand- en andere fragmenten van parelurnen met grijze nopjes	Holwerda, Belgische waar, pl. 10; Hofheim, type 118	tot Traianus
wit aardewerk	kruikmond; op den rand XI kruikmond	Ubbergen, pl. VIII, 19 Holwerda, Holdeurn, no. 494	Claudius Grafveld RK; 70-105 na Chr.
wrijfschalen	scherven van kruiken, op een waarvan graffito randfragment	Hofheim, p. 309; fig. 78,10; Ubbergen, pl. XI, 72	
ruw aardewerk	randfragment veel randscherven van kookpotten schaalfragment met platten rand en rest van bodem (eetnap)	Hofheim, p. 309; fig. 78,13 volgens Ritterling (Hofh. p. 320) en Oelmann (Niederbieber, p. 72) Ubbergen, pl. X, 70! (niet in Arentsburg)	„moeilijk te dateeren”

	randscherf van beker met geprofileerden opstaanden rand	Hofh. pl. 28,32, type 85C; Holwerda, Ned. vr. besch. ± pl. X. 8 „urntje”	
	vlak randfragment van eetnap, geelgrijs, zeer korrelig; kern oranje klaverblad-kruikmond	Ubbergen, pl. X, 70 (niet in Arentsburg) Hofh. type 86B, Ubbergen, pl. VIII, 50 etc.; Newstead, p. 262, no. 9; Collingwood, p. 230, 54; Neuss, Bonn. Jahrb. 112, Atlas, pl. 279: Brunsting, pl. 15,14:	„voor 70 na Chr. „eind Ie, begin IIde eeuw”
	dunne scherf met barbotine-druppels	Hofh., type 81A; Ubbergen, pl. X 2	
inheemsch aardew.	dunne scherf met barbotine-streep en dikken bult zie NC 10 en 12 groot fragment (5 stukken); aan den binnenkant strepen (ornament?) ingekrast met getand instrument	Holwerda, Ned. vr. besch. pl. V	
glas	twee scherven met barbotine-achtige oppervlakte groene scherf, geïriseerd aan buitenkant wit scherfje met gegraveerde strepen	Kisa, II, p. 385:	„wit van af begin IIde eeuw”
huttenleem	fragmenten met tak-indrukken en ruitornament	cf. Domplein, p. 114, fig. 68; cf. vierkanten: O.R.L. Marköbel, no. 21, pl. III, fig. X	IIde eeuw
hout	twee plankjes met groeven in den zijkant		

NC 8 op 2,85 m — 3,20 m diepte.

terra sigillata	randscherf, gearceerd van schaal Drag. 29 randscherf van schaal Drag. 18 en 18-31 randscherf van wrijfschaal randscherf met barbotine-blad	Hofh. p. 214 etc.; pl. 23 etc. Osw.-Pr. pl. 45 Osw.-Pr. pl. 71, 1-8 Osw.-Pr. pl. 53, 1 en 20	fijner in NC 9 Claud.-Traianus Claud.-Nero Claud.-Nero
-----------------	---	---	---

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
	geverfd aardewerk wit aardewerk wrijfschaal dolium ruw aardewerk steen	scherven, geelbruin, oranje, grauw kruikmond groote randscherf zeer talrijke scherven; geel-rose, grijze kern groote randscherf van eetnap met nederhangenden platten rand (2 stukken) roode geribde scherf, geknikt fragment van slijpsteen(?); zandsteen	Ubbergen, pl. VIII, 38 ± Ubbergen, pl. XI, 79 Haltern, p. 237, type 56; Hof- heim, type 91 etc. cf. Hofh. p. 302 (rechter ver- loopend)	Claudius

NC 7 op 2,60 m — 2,85 m diepte.

ijzer terra sigillata	spijker met vierkanten kop fragment van kom Drag. 37 met rennenden hond en liggend hert	Knorr-Sprater, Blickweiler, pl. 79, 29 en 12; Fölzer, pl. VI, no. 9 Cambo ? Osw.-Pr. pl. 55,14	Hadrianus-Anton. Pius; Oost-Gallisch
geverfd aardewerk	dun scherfje, geknikt randscherfje, geelrood, bestrooid; doorschijnende verf	Brunsting, pl. 3,2a	Traianus begin IIde eeuw
terra nigra	scherf van parelurn met grijze nopjes		minder fijn dan NC 9
aarden slingerkogel	dubbel-konisch, rood; diam. 7,5 cm; l. 9 cm ¹⁾		

NC 6 op 2,35 m — 2,60 m diepte.

ijzer	veel ijzer, zeer geoxydeerd groote en kleine spijkers met vierkante koppen platte stukken		
terra sigillata	randscherf van schaal Drag. 31	± Osw.-Pr. pl. 46,11	Antonin.

¹⁾ Ter vergelijking: aarden slingerkogel, onregelmatig bolvormig, diam. 8 cm, gevonden in Juni 1944 achter de school Achter St. Pieter, bij het bouwen van een schuilkelder dicht bij de Kromme Nieuwe Gracht.

geverfd aardewerk	scherf met Eierlijst en medaillon, waarin vijfledig blad randscherf van kommetje Drag. 33 randscherf buiten bruin, binnen zwart; ornament van driehoekige putjes randscherfje, zwartgrijs, bestrooid	Osw.-Pr., pl. 51 Brunsting, pl. 3,2a	vroeg en laat IIde eeuw
terra nigra dolium wrijfschaal ruw aardewerk	bodemfragment van schotel veel dikke scherven; witte engobe, breuk rose-achtig twee bij elkaar behorende fragmenten randscherven van kookpotten, waarvan een met zwaar profiel	Arentsburg, afb. 96, 320-322 Niederbieber, p. 72, afb. 5, no. 4, type 89, Arentsburg, afb. 93. pass.	2de helft IIde eeuw
steen	driehoekig stuk tufsteen, 9 × 12 cm dik ± 4 cm slijpsteen, l. 16,5 cm		

NC 5 op 2,10 m — 2,35 m diepte.

ijzer terra sigillata	haak en twee spijkers scherf van kom Drag. 37; haas gejaagd door hond. rozetten, open kelk	Arentsburg, afb. 77,35; 82,29. O. R.L. Zugmantel, pl. 22 Toccus, Lavoye	Hadrianus
geverfd aardewerk wit aardewerk dolium wrijfschaal ruw aardewerk	scherf met rest van graffito K Λ bruine scherf m. gekerfd ornament; 2 st., Nb 1 ex groot kruikfragm. met ingekrast lusvormig ornam. veel scherven randfragment randscherven van kookpotten randscherf, rood met wit bedekt scherf van schaal of diep bord	Arentsburg, afb. 96, 332 Niederbieber en Arentsburg Zie NB 4 Ubbergen, X, 59; p. 79	Zie NC 6
dakpannen, tegels glas aardewerk	veel misbaksels, door en door grijs, of gedeeltelijk grijs, door gebrek aan lucht gebogen scherf, blauw Pingsdorf scherfje(?), geelwit; oranje plekken		Middeleeuwen en later

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
		voetfragment van Jacoba-kannetje dun scherfje, geel geglaazuurd		
NC 4	<i>op 1,80 m — 2,10 m diepte.</i>			
	ijzer	plat driehoekig fragment twee spijkers met vierkanten kop		
	terra sigillata	fragm. van kom Drag. 37 met jachthond, rozetten	zie NC 5	
	geverfd aardewerk	twee randscherven van kommetje Drag. 33 randscherf, geelbruin, bestrooid scherf, geschubd, oranjebruin; binnen oranje	Osw.-Pr. pl. 51	
	amphora	twee ooren; Nb 1 exemplaar		
	dolium	dikke scherven; ingekrast <u>V</u>		
	ruw aardewerk	drie geprofileerde randscherven van kookpotten		
	aardewerk	veel Pingsdorf scherven o.a. kruikoor met glanzend zwart ornament geelwitte randscherf met oranje-gele vlekken bolpotscherven		cf. NC 2 Romeinsch of later
NC 3	<i>op 1,55 m — 1,80 m diepte.</i>			
	ijzer	fragment van vierkanten spijker		
	terra sigillata	bodemscherfje PATERN	3 mogelijkheden: Paternus, Pa- ternianus	IIde eeuw of later
		randscherf van kommetje Drag. 27	Osw.-Pr. pl. 49	Augustus-Traianus
	wit aardewerk	scherf met rondom loopende, horizontale groeven		
	aardewerk	Pingsdorf scherven; oranje en paars-bruine vlekken.		
NC 2 en 1	<i>op 1,30 m — 1,55 m en 1,10 m — 1,30 m diepte.</i>			
	aardewerk	zeer gemengde ceramiek		van af Romeinsch tot XVIIde en XVIIIde eeuw

NB 11 en 12 *zijn niet zeer diep (2,30 m en dieper); zie beneden, na NB 1.*

NB 10 *op 4 m — 4,20 m diepte.*

geverfd aardewerk	dun, hard gebakken; buiten geelbruin, binnen grauwbruin
terra nigra	scherfje, hoekig omgebogen

NB 9 *op 3,70 m — 4 m diepte.*

geverfd aardewerk	zwarte scherf, kern wit, buitenkant gepolijst
-------------------	---

NB 8 *op 3,40 m — 3,70 m diepte.*

terra nigra	gebogen scherfje	zie NB 7. De soortnaam Gallo- Belgisch overgenomen uit G. Chenet, Céramique d'Argonne
Gallo-Belgisch	bruine scherf, geprofileerd	

NB 7 *op 3,10 m — 3,40 m diepte; veel scherven door vuur aangetast.*

munt	bronzes dupondius, Nero; SECVRITAS AVGVSTI S C II	Brit. Mus. Cat. p. 241, no. 212	64-66 na Chr.
brons	spiegelfragm., vertind of verzilverd; diam. (volledig) 10,8 cm. Voorkant: cirkel langs den rand, straal- vormige streepjes langs den rand. Achterkant: con- centrische cirkels		
ijzer	vierkante spijker		
terra sigillata	randscherfje met barbotine-blad	Osw.-Pr. pl. 53	
	dun randscherfje Drag. 27	Osw.-Pr. pl. 49	
terra nigra	randscherf	cf. (?) Hofheim, pl. 37, 113	

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
NB 6	Gallo-Belgisch wit aardewerk	bruine scherven van bolle vaas; randornament kruikmond, met brandsporen	Holwerda, Belg. waar, type 58 Ubbergen, pl. VIII, 14; 36; Bonn. Jahrb. 122, pl. 22,2 (gesloten grafvondst, Remagen) Holwerda, Holdeurn	vóór Hofheim
	voorraadvat	breede platte rand van open vat	Hofh. p. 92, fig. 47; Arentsburg, fig. 96, 340; Ubbergen, pl. XI, 28; 40; Newstead, p. 245, fig. 23-24; O. R. L. 25, pl. 4, 41; p. 50	grafveld RK, 70- 105 na Chr.
	ruw aardewerk	2 randscherven met versche breuk uit NB 7 en 6: naar binnen gebogen vlakke gepolijste rand van eetnap	Hofheim, type 72	
	glas steen	fragment van geribde kom, blauw slijpsteen, 8 × 3 × 3 cm van kiezellei; doorsnede vierkant fragm. van zandsteenen slijpsteen; wigvormig		
	ijzer lamp	sterk geoxydeerd bakje vierkante spijker tuit van talklamp	Vindonissa, type XI B, pl. XX, p. 111; Evelein, Gids Kam, p. 44;; O.R.L. Hof- heim, p. 26; VI, 5a; VI, 42; Niessen, p. 113, type XIX(?)	„IIde eeuw” „100-250”

NB 6 op 2,80 m — 3,10 m diepte.

VAN DE VOLGENDE WAARNEMINGEN IS DE GRAAD VAN NAUWKEURIGHEID IETS MINDER GROOT.

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
NB 5	<i>op 2,50 m — 2,80 m diepte.</i>			
	ijzer ruw aardewerk dakpannen, tegels	vierkante spijker met platten kop hard gebakken geribde scherf, cf. NB 4; rood, buitenkant met wit bedekt zeer talrijk (vloertje)		
NB 4	<i>op 2,30 m — 2,50 diepte.</i>			
	ijzer terra sigillata geverfd aardewerk wit aardewerk ruw aardewerk dakpan aardewerk	zes spijkerfragmenten, platte en ronde kop randscherf van kleine schaal voetfragment v. kommetje; mislukte stempel ORM(?) randscherf, grauwbrown bestrooid 2 fijne, dunne, sterk gebogen scherven, aangepast; vorm nog niet teruggevonden 2 geribde roode scherven, cf. NB 5; buitenkant met wit bedekt randscherf van kookpot „Belgisch type”, met twee groeven langs den buitenkant misbaksel twee scherven	Osw.-Pr. pl. 46,6 Brunsting, pl. 3,4a: „bestrooid, barbotine niet na 200” Ubbergen, pl. XI, 21; cf. kurkpot Oberaden, pl. 43, 111, type 65	Hadr. Anton. IIde eeuw middeleeuwsch
NB 3	<i>op 2,20 m — 2,30 m diepte.</i>			
	terra sigillata geverfd aardewerk wit aardewerk dakpannen steen	randfragment van wrijfschaal bestrooide grijze scherf kruikmond panfragmenten afkomstig van het vloertje brokken tufsteen afkomstig van het vloertje	Osw.-Pr. pl. 74, 2 en 3 Arentsburg, afb. 89	eind IIde eeuw

Nummer	Soort	Beschrijving	Bibliographie	Tijd
	huttenleem aardewerk	scherven, grof, gladrood		middeleeuwsch
NB 2	<i>op 2 m — 2,20 m diepte.</i>			
	terra sigillata ?	groot schaalfragment; Nb twijfelachtige scherf, geel	Osw.-Pr. pl. 46,15	Antonini
	huttenleem steen aardewerk	3 fragm. met platten kant en afdruk van hout marmer; rechthoekig bewerkt randscherf; voetscherf		middeleeuwsch
NB 1	<i>op 1,80 m — 2 m diepte; weinig Romeinsch.</i>			
	ijzer gebakken aarde	krom, vierkant in doorsnede haardsteenfragment		gedateerd [16]34
NB 11 en 12	<i>op 2,30 m en dieper.</i>			
	tegels	3 . tegelfragm. als cirkelsectoren bewerkt; straal 11-13 cm		
NB	<i>op 2,30 m en dieper, bij opruimen van gespaard stuk.</i>			
	dolium	scherven met zeer fijn ingekrast ornament		

NA 4	<i>op 2,50 m — 3 m; diepte globaal, niet volkomen betrouwbaar.</i>			
	ijzer terra sigillata	spijker, vierk. m. vierkanten platten kop; l. 11 cm scherfje; eierlijst en chevrons	Hermet, pl. 99,4	
NA 3	<i>op 2 m — 2,50 m diepte.</i>			
	geverfd aardewerk terra nigra dakpan of tegel	bruinzwarte scherf, bestrooid grauwgrijs gepolijst scherfje rond afgesneden(?) fragment; cf. NB 12		
NA 2	<i>op 1,80 m — 2 m diepte.</i>			
	terra sigillata steen	bodemfragment van schaal. CARVSF. Nb randscherf met barbotine-bladeren scherfje, rozetten en hondje(?) 2 stukken kwartshoudende zandsteen (15 × 3 cm; 14 × 6 à 4 cm; dik 2,5 cm). Slijpsteen? Nb	Osw.-Pr. pl. 53	Ie en IIde eeuw
NA 1	<i>boven 1,80 m.</i>			
	varia	terra sigillata, wrijfschaal, dolium, ruw aardewerk		
NA 2(?)				
	dakpannen	2 complete dakpannen, geteekend op het vloertje; een ervan met indrukken van rattenpooten. Nb 1 ex.		

TEGELS VAN HET VLOERTJE OP 2,60 M DIEPTE (GEEN MISBAKSELS)

in A	onregelmatig, hard gebakken	19 × 18 × 5,5 cm
	onregelmatig, hard gebakken	27 à 30 × 28 × 6 cm
	regelmatig, zacht gebakken	23 × 23 × 4 cm
in B	regelmatig, hard gebakken; 2 gelijke exemplaren	20 × 20 × 7 cm
	regelmatig, hard gebakken	17 × 17 × 5 cm

VARIA

Vindplaats onzeker	mislukte tegel, grijs, met 2 afdrukken van hondepooten	
NA	dakpanfragment met spijker gat	
NB	4 groote doliumscherven, aaneenpassend, met ingekraste tekening binnenin; engobe aan den binnenkant, afschilferend	
	taps loopende tegel, grijs, krom, misbaksel; oorspronkelijk breed 22,5 cm	
NB 5	veel misbakfels van tegels en dakpannen, grijs gebrand.	

Opmerkelijk is het ontbreken van Germaansch aardewerk met gekartelden rand („Harpstedt”) en van Frankisch aardewerk met ingestempeld ornament.

